

ЛІВОБЕРЕЖНІ ПОЛКИ В РОЗМЕЖУВАННІ КОРДОНУ МІЖ РОСІЙСЬКОЮ ТА ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ (КІНЕЦЬ 30-Х – ПОЧАТОК 40-Х РР. ХVІІІ СТ.)

Застосування теорії Великого Кордону [21] для вивчення різних аспектів історії українського козацтва було започатковане ще на початку 1990-х рр. Я. Дашкевичем [11]. Затята полеміка зав'язалася навколо можливості осмислення історії України в категоріях прикордонності між цивілізаціями Сходу та Заходу. Певною проблемою виступає також домінування "європейської" самоідентифікації багатьох істориків та перенесення цього відчуття на наукові праці [18. 20]. Проте ефективність вивчення козацтва, власне, як спільноти прикордонної показують останні дослідження українських істориків [12. 13. 16]. Однак, попри спроби осмислення та узагальнення, значною проблемою залишається накопичення фактичного матеріалу щодо прикордонних контактів. Це повною мірою стосується і 30-х рр. ХVІІІ ст., коли українське козацтво, зокрема лівобережне, було вже значно обмежене у можливостях контактів з іншим боком Кордону.

Після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. перед обома імперіями постала проблема врегулювання прикордонних питань, що передбачало визначення лінії кордону на місцевості. Це завдання аж ніяк не можна було назвати легким, зважаючи на специфіку степового кордону в Україні, який радше являв собою зони реального впливу, а не лінії, чітко прив'язані до місцевості. Російський уряд цілком логічно вирішив залучити до справи українських козаків, причому і як експертів, і як технічних виконавців.

Козацький чинник, важливий для внутрішньої політики Російської імперії, відігравав зникаюче малу роль у міждержавних відносинах під час переговорного процесу з Османською імперією протягом Російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Уже після виснажливої кампанії 1736 р. Анна Іоанновна у листі до А. Остермана висловлювала бажання якомога швидше закінчити війну з Портою за умови скасування Прутського миру [17; 401-402]. Власне, переговори розпочалися лише влітку 1737 р. у Немирові й були безуспішними. Пізніше за посередництва Франції зв'язки тривали, але кожна зі сторін сподівалася завдяки військовим перемогам отримати вирішальну перевагу [19; 45-60].

У вересні 1739 р. у Белграді Туреччина примусила Австрію підписати сепаратний мир, що для Росії стало неприємною несподіванкою. Петербург, зважаючи на загрозу війни зі Швецією, не зміг повною мірою скористатися Ставучанською перемогою Б. Мініха. Умови миру передбачали визнання за Росією права на Азов, який втім не можна було укріплювати. Велика та Мала Кабарда оголошувалися незалежними. Туреччина могла побудувати нову фортецю у гирлі Кубані, а Росія – на донському острові Черкаськ. Торгівля на Чорному морі могла вестися тільки на турецьких кораблях [15; 303].

Власне, в міждержавних переговорах про українців згадували лише побіжно. Виправу генерал-лейтенанта Леонтєва на Крим у 1735 р. російські дипломати представляли як самостійну козацьку авантюру, до якої державні структури не мають жодного відношення [10; 166]. На переговорах у Немирові Порто висувала різні аргументи проти російських претензій. Серед них був і такий – в разі виконання всіх вимог Туреччина опиниться беззахисною перед козацькими набігами [19; 54]. Восени 1738 р. у зв'язку зі знесенням Росією очаківських укріплень розмови про козацькі набіги велися вже в Парижі. Французький уряд уважав, що страх перед козаками тепер ускладнить пошук компромісу між Російською та Османською імперіями [17; 439].

За українцями зберігалася тільки роль допоміжного персоналу в справах, тим чи іншим робом пов'язаних із міжнародним життям. Наприклад, це могли бути функції дипломатичних кур'єрів. Козак В. Голобородько у 1735 р. возив листи до І. Неплюєва у Бендери і його листи до київського генерал-губернатора Шереметьєва [9; 2-6]. Зі схожою місією до Криму цього ж року їздив ще один козак, везучи до хана листи А. Шаховського [14; 79]. На дещо вищому рівні працював лубенський обозний І. Кулябка, здійснюючи у 1740 р. зв'язки між російськими та турецькими комісарами, призначеними для визначення кордонів [4; 2].

Козаки забезпечували урочистість вступу турецького посла на територію Російської імперії в 1740 р. Точну кількість козаків, залучених для цього, встановити не вдалося. Проте є повні дані по Прилуцькому полку. Цей відділ відрядив 200 козаків з 400 коней. Очолив загін полковий суддя М. Ягельницький [6; 2-8]. Для зустрічі посла були мобілізовані й загони інших полків. Принаймні про це згадує решетилівський (Полтавський полк) сотник С. Бузанівський [1; 1]. Посла зустріли на р. Буг у жовтні 1740 р. і через Переволочну провели територією Гетьманщини до Севська [2; 1].

У міждержавних контактах козаки могли виступати як знавці місцевих умов, коли тією чи іншою мірою йшлося про українську територію. За урядовим рішенням до російсько-польської комісії, яка мусила розбирати прикордонні суперечки, мав увійти росіянин – полковник регулярної армії - та українець у ранзі генеральної старшини або полковника. Реально до її складу під час війни старшини такого високого рангу не входили. До комісії залучалися стародубський писар Г. Юркевич, канцелярист Генеральної військової канцелярії В. Соболевський та четверо значкових товаришів [5; 32]. Ймовірно, дорадчі функції міг виконувати в складі російської делегації на Немирівському конгресі лубенський обозний І. Кулябка [4; 2].

Активно залучав козаків уряд до процесу встановлення кордону між Російською та Османською імперіями по завершенню війни. Вони виконували і експертну роботу, визначаючи, де саме проляже межа, і технічну – проводячи роботи з демаркації. Потреба у знавцях старих кордонів і степу була великою. Уряд характеризував її як “крайню” і пропонував спрямовувати в степ навіть генеральних старшин і полковників, які могли б допомогти. Пошуки таких людей велися і на Січі [3; 37].

У червні 1740 р. почала свою роботу комісія з розмежування кордону. Територія, на якій наносилась лінія кордону, була розділена на дві частини. Генерал-лейтенант Репнін відповідав за ділянку від Азова та Кубані до Міусу, а таємний радник І. Неплюєв – від Міусу до Бугу [8; 2].

До команди генерал-лейтенанта Репніна передбачалось включити 2 000 гетьманців та 1 000 слобожан. Склад загону гетьманців наведений у таблиці:

Полк	Командир	Старшина	Кількість козаків
Гадяцький	Полковник П.Галецький	3 сотника 5 значкових	485
Ніжинський	Осавул С.Костенецький	4 сотника 7 значкових	792
Стародубський	Осавул Г.Данченко	2 сотника 6 значкових	517
Лубенський	Сотник	2 значкових	206

Команду очолив старший за рангом, гадяцький полковник П. Галецький [8; 5, 10].

У червні 1740 р. козацька команда приступила до роботи. На місці вона поповнилася 875 козаками зі слобідських полків та 387 компанійцями. Генерал-лейтенант Репнін зумів виконати поставлене перед ним завдання у стислий термін і вже 2 жовтня відпустив козаків по домівках [7; 142-143].

До іншої частини прикордонної комісії, під керівництвом І. Неплюєва, спрямовувалося 3 000 гетьманців. Склад цього загону наведено у таблиці:

Полк	Командир	Старшини	Кількість козаків
Лубенський	Осавул С.Слюд	4 сотника 8 значкових	746
Полтавський	Осавул І.Сулима	1 сотник 4 значкових	321
Чернігівський	Хорунжий І.Булавка	2 сотника 6 значкових	475
Київський	Полковник А.Танський	2 сотника 2 значкових	294
Прилуцький	Осавул М.Мовчан	2 сотника 2 значкових	315
Миргородський	Полковник В.Капніст	2 сотника 4 значкових	428
Переяславський	Хорунжий Д.Прохорович	2 сотника	424

Особа головного командира цього загону від самого початку в документах не вказується [6; 10, 25].

Точно її визначити неможливо, оскільки частина старшин зуміла переконати ГВК замінити їх. Серед вказаних вище старшин найвірогіднішим виглядало б призначення командиром київського полковника А. Танського, чудового знавця Правобережжя. Крім того, за часом перебування на посаді він був старшим за В. Капніста. Планування відбувалося в травні, а в документі за червень 1740 р. головним командиром цього відділу згадується прилуцький полковник Г. Галаган [6; 228]. 31 серпня 1740 р. команду прийняв генеральний обозний Я. Лизогуб. До нього,

крім зазначених вище полків, приєдналося ще два компанійських, а для кращого ведення справ у похідній канцелярії ГВК відрядила у степ канцеляриста І. Єсимонтовського. Після від'їзду (дата його невідома) Я. Лизогуба ця команда на певний час перейшла у відання лубенського обозного І. Кулябки [7; 37, 80, 100, 151], який до того виконував доручення І. Неплюєва і виступав його представником перед турецьким комісаром та польськими уповноваженими [4; 3].

Як вже зазначалося вище, частина старшин зуміла перекопати ГВК знайти їм заміну, апелюючи, перш за все, до того, що саме вони щорічно ходили в бойові виправи і хоч тепер сподівалися відпочити та полікуватися. Наприклад, таке прохання висловив прилуцький осавул М. Мовчан, людина похилого віку – і був замінений на полковника Г. Галагана. Схожі аргументи висували полтавський осавул І. Сулима та переяславський хорунжий Д. Прохорович. ГВК замінила їх на другого полтавського осавула Я. Козельського та стародубського суддю К. Лесеневича [8; 89, 133, 153].

Одна з чернеток з документів ГВК представляє механізм визначення кандидатури сотників, які мусили приєднатися до прикордонної комісії. Йдеться про Стародубський полк. Канцелярист виписав для себе всі походи протягом війни, у яких був сотник. Крім того, іноді зазначено час обрання старшини на цю посаду. Врешті у похід призначаються сотники полковий Я. Якимович та погарський В. Соболевський, призначені на посади у 1738-1739 рр. Вони встигли побувати лише у Хотинській (1739) виправі й, як зазначає автор чернетки “яко они против братии своей, сотников, молодшие” [8; 258].

Таким чином, говорячи про роль лівобережного козацтва у визначенні кордонів між Російською та Османською імперією після закінчення війни 1735-1739 рр., доводиться констатувати, що на цей час козацький чинник не відіграв самостійної ролі. Гетьманці залучаються до забезпечення переговорів, а не до їх проведення, з ними не проводяться консультації з політичних питань. Важливою їх ролі стає тільки на етапі втілення політичного рішення в життя. Тут знання козаками місцевих умов обумовлює їх використання як експертів для визначення кордону на місцевості. Лівобережні відділи залучаються до фізичного позначення кордону. Зауважимо, що така виправа після виснажливих воєнних походів була достатньо обтяжливою для козаків.

Джерела та література:

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф. І. Збірка О.Лазаревського. – Спр.58167.
2. ІРНБУВ. – Ф.ІІ. - Спр.3427.
3. ІРНБУВ. – Ф. VIII. – Спр.2229-2269.
4. ІРНБУВ. – Ф.84. – Спр.87.
5. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Спр. 7070.
6. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7793.
7. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7904.
8. ЦДІАУК. – Ф.51. – Спр. 7973.
9. ЦДІАУК. – Ф.59. Київська губернска канцелярія. – Спр. 519.
10. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906.
11. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. Праці історико-філософської секції.
12. Леп'яко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) – Запоріжжя, 2001.
13. Каюк С. Задунайська Січ: 1775-1826. – Дніпропетровськ, 1999.
14. Мельникова И. Борьба России с Турцией в 30-х годах XVIII века и Украина // Ученые записки Института славяноведения. – М.- Л., 1948. – Т.І.
15. Некрасов Г. Роль России в европейской международной политике 1725-1739 г.г. – М.: Наука, 1976.
16. Плохій С. Наливайкові віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
17. Соловьѳв С. Сочинения: В 18 кн.– М.: Мысль, 1993. – Кн. X. История России с древнейших времен. Т. 19-20.
18. Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly // Критика. – К., 1998. Ч.7-8.
19. Ульяницкий В. Дарданеллы, Босфор и Чёрное море в XVIII веке. – М., 1887.
20. Н.Яковенко. “Україна між Сходом і Заходом”: проєкція однієї ідеї // <http://litopys.org.ua/yakovenko/yak13.htm>
21. F.Turner “The significance of the frontier in American history” можна за адресою <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/TURNER/>